

Об'єктна мінімальна семантико-синтаксична одиниця у формі знахідного відмінка

Роботу виконано на кафедрі української мови ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проведено системне дослідження об'єктних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць у зв'язку з семантичними типами предикатів. Описано знахідний відмінок як основний засіб вираження семантичної категорії об'єкта в елементарних та неелементарних простих реченнях.

Ключові слова: мінімальна семантико-синтаксична одиниця, синтаксема, об'єкт, предикат, відмінок, знахідний відмінок.

Межов А. Г. Объектная минимальная семантико-синтаксическая единица в форме винительного падежа. В статье проведено системное исследование объектных минимальных семантико-синтаксических единиц в связи с семантическими типами предикатов. Описан винительный падеж как средство выражения семантической категории объекта в элементарных и неэлементарных простых предложениях.

Ключевые слова: минимальная семантико-синтаксическая единица, синтаксема, объект, предикат, падеж, винительный падеж.

Mezhov A. H. Object Minimal Semantic-Syntactic Unit in the Form of Accusative. In the article systemic investigation of the object minimal semantic-syntactic unit in connection with semantic types of predicates was held. Accusative as methods of expression of the semantic category of the object in the semantically elementary and non-elementary simple sentence were described.

Key words: minimal semantic-syntactic unit, syntaxema, object, predicate, case, accusative.

Постановка наукової проблеми та її значення. Функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць є одним з актуальних завдань сучасного мовознавства. У цьому плані потребує ґрунтовного вивчення сукупність об'єктних синтаксем – мінімальних семантико-синтаксичних одиниць, як визначального різновиду субстанціальних компонентів речення. Об'єктна синтаксема є важливим компонентом семантико-синтаксичної структури простого речення. Вона разом із суб'єктом і предикатом формує переважну більшість типів речень української мови, тому без усебічного дослідження цієї мінімальної одиниці не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. У сучасній українській граматиці проблеми семантичної категорії об'єктності (об'єктної синтаксеми) досліджували І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. Я. Плющ, М. В. Мірченко та ін., однак спеціальної праці, присвяченої суто морфологічній репрезентації об'єктної синтаксеми, зокрема знахідному відмінкові, немає. **Метою** пропонованої статті є детальний опис безприйменникового знахідного відмінка як основного морфологічного варіанта об'єктної мінімальної семантико-синтаксичної одиниці в елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; з'ясування впливу семантичних і валентних типів предикатів на семантичне варіювання категорії об'єктності та її лексичне наповнення; вивчення механізму ускладнення об'єктної синтаксеми іншими субстанціальними значеннями. Дослідження побудовано на реченневих конструкціях, дібраних з художніх текстів сучасної української літературної мови.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Знахідному відмінкові належить провідна роль у вираженні функції об'єкта. Однією зі специфічних рис граматики сучасної української мови є наявність двох форм знахідного відмінка іменників чоловічого роду однини від назв неістот у функції об'єкта: форми, співвідносної з формою називного відмінка (перша форма), і форми із закінченням *-а*, співвідносної з формою родового відмінка (друга форма), яка найчастіше використовується в розмовно-побутовому і художньому стилях мови [1, 32–34; 3, 93–95], пор.: *Дід робив людям воза...* (М. Стельмах); – *У Змієві Ви візьмете човна...* (О. Вишня) і *Дід робив*

людям віз; – У Змієві Ви візьмете човен. Обидві відмінкові форми знахідного в плані змісту є еквівалентними.

У граматичних дослідженнях простежуємо різні підходи до визначення знахідного об'єкта: його кваліфікують як знахідний реальний об'єкта і знахідний ідеальний об'єкта [8, 6–10], результативний об'єкт і внутрішній об'єкт [4, 74], знахідний внутрішнього і зовнішнього об'єкта [7, 463–464], заперечують доцільність визначення відтінків об'єктного значення без реальної опори на систему мови [8, 51]. Розрізнення знахідного “внутрішнього об'єкта” і знахідного “зовнішнього об'єкта”, на думку А. Мейє, – штучне, і в цьому, і в другому випадках розкривається значення дієслова, і немає можливості провести межу між цими двома значеннями [5, 348–349]. Найбільш аргументованим, на наш погляд, є синтаксемний аналіз шляхом виділення семантичних груп дієслів, які вимагають своєю валентністю знахідного об'єктного відмінка [2, 87–90].

У структурі речення об'єктна функція знахідного передається відмінковою формою іменника, який позначає найчастіше конкретні предмети. Набір змістових ознак іменника відповідно спроектований семантичною сполучуваністю з дієсловом-предикатом, який позначає активну, динамічну, цілеспрямовану дію, що виконується особою-суб'єктом і розвивається зовні, або стан, тобто сема об'єкта проектується валентним зв'язком з предикатом, напр.: *Сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками* (Д. Павличко); *Дівчина троянди поливала...* (В. Сосюра); *І вітер листя роззортає...* (Б.-І. Антонич); *Луки росами гантує Тиша...* (О. Слісаренко); *Лише дійшовши схилу віку, поезію я зрозумів...* (М. Рильський); *А він любив мости, О, не любив – кохав* (Б. Олійник).

Наявність знахідного у внутрішньосинтаксичній структурі речення програмується семою перехідної результативної дії, оскільки дистрибутивною морфологічною ознакою дієслова є перехідність. Залежно від ситуації, що відбиває те чи інше поняття, дієслова номінують фізичну, мовленнєву, інтелектуальну дію, емоційний стан і почуття тощо. Відповідно до ступеня деталізації предикатів диференціюють об'єктну семантику, напр.: *Гантує вечір жовтим шовком Блакитні килими...* (Ю. Клен); *Воронцов того вечора розповів присутнім одну з своїх мисливських історій* (О. Гончар); *В саду колгоспному допитливий юнак Опиленья тонкі досліджує закони* (М. Рильський); *Але більше всього на світі любив я музику* (О. Довженко). Отже, функція знахідного відмінка не характеризується однакою наповненням, наявність її відтінків викликана різним, неоднотипним лексико-семантичним потенціалом керуючого дієслова, де міститься вказівка на різновид об'єкта: об'єкт конкретної фізичної дії, об'єкт локативної дії, об'єкт мовленнєвої та інтелектуальної діяльності, об'єкт сприйняття, об'єкт емоційно-оцінного ставлення, об'єкт розумового стану, об'єкт володіння тощо [6, 19–29]. Морфологічна структура опорних дієслів не впливає на семантичний різновид об'єктної синтаксеми.

Своєрідність знахідного у функції об'єкта полягає в тому, що в синтагматичному плані йому властиве поєднання з дієслівними предикатами, серед яких центральне місце посідають предикати дії та предикати стану. Зрідка знахідний об'єкта стану зумовлюється правобічною валентністю предикативних прислівників.

Дієслівні предикати дії, які потребують об'єктної синтаксеми в знахідному відмінку, становлять надзвичайно широку групу. Це насамперед предикати конкретної фізичної дії, що охоплюють: а) дієслова із значенням творення (руйнування), видів діяльності: *боронувати, будувати, бурити, варити, виготовляти, доїти, жати, клеїти, клепати, косити, кроїти, кувати, ламати, майструвати, малювати, міряти, молоти, молотити, мурувати, орати, пасти, пиляти, полоти, прасувати, прати, прясти, ремонтувати, руйнувати, садити, сапати, сіяти, скиртувати, склити, скородити, споруджувати, творити, тесати, ткати, цементувати, шити, шукатурити* та ін. Напр.: *Тоді починали будувати будинки з каменю...* (У. Самчук); *Батько корчує пні за лісом на вирубі* (У. Самчук); *Там ціле підземне місто спорудили* (О. Гончар); *Він вирішив перемолоти все своє збіжжя* (У. Самчук); *Але стару дорогу Матвій старанно зорав і засіяв...* (У. Самчук); ... *сіно скиртують* (Григор Тютюнник); *Шиють шовк осоки сонні...* (О. Слісаренко); б) дієслова, що вказують на більший чи менший ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт: *бгати, бити, бомбити, бороти, валити, вішати, в'язати, гасити, гальмувати, гноїти, гнудати, гнути, горнути, гребти, гризти, гріти, дерти, ділити, клювати, колоти, краяти, крити, кришити, купати, кусати, латати, мити, мазати, мести, милити, мити, місити, м'яти, палити, парити, пороти, ранити, рвати, рівняти, різати, рубати, сікти, смалити, сушити, терти, тиснути, товкати,*

торкати, чавити, чистити, чіпляти, шматувати, щербити та ін. Напр.: *Облітають квіти, обриває вітер пелюстки печальні в синій тишині* (В. Сосюра); *Він, може, теж коваль? І знову Клепав би плуг чи гнув підкову* (А. Малишко); *Зрубати ліс – та це ж злодійство* (О. Донченко); *Тимофій забиває ... кілочки в крокову...* (М. Стельмах); *Смородину геть потроцив і ринву погнув...* (І. Драч). Розглянуті вище предикати конкретної фізичної дії вимагають у правобічній валентній позиції об'єктну синтаксему, лексичне наповнення якої звичайно не виходить за межі іменників-назв неістот.

Знахідний об'єкта локативної дії функціонує: а) при дієсловах зі значенням переміщення в просторі, які поєднують у собі семантику переміщення і конкретної фізичної дії: *везти, вести, волокти, котити, нести, сунути, тягти* та ін. Напр.: *Я поведу тебе в далекий край...* (Леся Українка); *Сам султан урочисто виводив військо із Стамбула* (П. Загребельний); *Котить місяць Чумацький Віз з моїм прадідом над віками...* (М. Вінграновський); *Галя несе якісь осінні квіти...* (У. Самчук); *Кирпа приніс із собою якусь скриньку* (П. Загребельний); *Нарешті привезли пальне...* (О. Гончар); б) при дієсловах із слабкішою порівняно з наведеними вище дієсловами моторністю типу *ставити, класти* та ін., напр.: *Ти руку покладеш мені на очі, сповнені провин...* (Д. Павличко); *Входить Суханов. Кладе папки на стіл* (І. Драч); *Галя ... поставила вузлик на покуті* (І. Багряний); *Мірошиниченко ставить каганець на дворянський стіл...* (М. Стельмах). Як свідчать наведені вище приклади, семантика предиката зумовлює лексичне наповнення об'єктної позиції іменниками різних лексичних груп.

Дієслівні предикати розумової діяльності, які пов'язані з інтелектуальною сферою людського буття, відкривають правобічну валентну позицію для знахідного об'єкта інтелектуальної діяльності. Це дієслова типу *аналізувати, вивчати, вимірювати, відгадувати, відмінювати, віднімати, гадати, ділити, додавати, досліджувати, думати, збагнути, згадувати, з'ясовувати, класифікувати, множити, мотивувати, обґрунтовувати, обчислювати, ототожнювати, переосмислювати, порівнювати, пригадувати, пояснювати, рахувати, розраховувати, розв'язувати, планувати, тлумачити, узагальнювати, усвідомлювати, учити, формулювати* та ін. Напр.: *Пригадай собі голос матері, як хочеш почути совість, пригадай собі руки милої, як хочеш повернути щастя* (Д. Павличко); *Хто там ці руки порівнює з золотом? Золото треба порівнювать з ними!* (О. Богачук); *Згадую село...* (С. Гуцало); *Лічить не буду роки неблаганні* (П. Сингаївський); *Дідона вигадала грище...* (І. Котляревський); *Осмыслити свій шлях – завдання щонайближче* (П. Сингаївський). Правобічну валентну позицію об'єкта розумової діяльності наповнюють здебільшого іменники-назви неістот, які позначають конкретні предмети, явища, абстрактні поняття, рідше – назви істот.

Знахідний об'єкта мовленнєвої діяльності валентно пов'язаний з дієсловами мовлення: *балакати, белькотати, буркати, відповідати, говорити, казати, мовити, обговорювати, оповідати, переказувати, провіщати, радити, розповідати, співати, твердити, читати, шептати* тощо, напр.: *Розкажу тобі думку таємну...* (Л. Костенко); *Сад шепотів пошерхлими губами якісь прощальні золоті слова* (Л. Костенко); *Я сказати тобі лиш слово хотів...* (П. Тичина). В об'єктній позиції виступає специфічна іменникова лексика типу *слово, оповідання, історія, казка*, що виражає різновиди мовлення.

Об'єктна синтаксема зі значенням об'єкта психічної діяльності (чуттєвого сприйняття) вживається при дієсловах *бачити, дивитися, відчувати, нюхати, оглядати, помічати, слухати, спостерігати, чути* і под., які перебувають на периферії предикатів дії, напр.: *І риси матері ясні Побачу я крізь пальці плин* (Д. Павличко); *Навколо стояла така тиша, що чути було золотий дзвін переджнивності* (М. Стельмах); *Солодко слухати мені цю дзвінку музику степу* (О. Гончар); *Слухаю першого грому удари* (П. Сингаївський); *Молоду матір слухали терпляче...* (О. Гончар); *У вільоті вулиці ви бачите будиночок з шпилем* (П. Загребельний); *Я побачив у Львові Міцкевича очі, Кривоносові плечі й Франкове чоло* (В. Симоненко); *Директор уважно розглядав новачка...* (О. Гончар); *Володько помітив брата...* (У. Самчук). Позицію знахідного об'єкта здатна наповнювати різноманітна іменникова лексика.

Об'єктна синтаксема в знахідному відмінку може валентно поєднуватися лише з деякими дієслівними предикатами стану, а саме: а) розумового стану: *знати, пам'ятати, вважати* і под., напр.: *Я знаю силу слова...* (В. Сосюра); *Іван добре пам'ятав свою маму...* (Григорій Тютюнник); *Пам'ятаєш перший клас?* (Д. Павличко); *Проявом Самієвських слабостей Воронцов вважав і цю прикру розмову* (О. Гончар); б) емоційно-оцінного ставлення (почуття), що виражають позитивне чи

негативне ставлення до когось або чогось, внутрішній стан і почуття, зацікавлення: *батьорити, бентежити, вабити, вітати, ганьбити, гнівити, дивувати, драгувати, жаліти, засуджувати, зневажати, клясти, кохати, кривдити, лаяти, любити, ненавидіти, ніжити, пестити, ревнувати, славити, соромити, тішити, тривожити, турбувати, хвалити, хвилювати, цікавити, цінувати, шанувати* та ін.: *Шаную батькові руки...* (Р. Федорів); *Дівчата любили вогнисті рожі...* (І. Цюпа); *Люби природу не як Символ душі своєї* (М. Рильський); *Я ненавиджу рабства кайдани* (П. Грабовський); *...громаду нашу я шаную щиро...* (Леся Українка); в) володіння, позбавлення й передавання, присвоєння й отримання типу *мати, держати, тримати, берегти, губити, давати, дарувати, платити, продавати, купувати, брати, взяти, позичати, ховати*: *Продають фіалки сині, наче очі...* (В. Сосюра); *Кажуть, беруть із одного квіту бджоли свій мед, а отруту – гадюки* (В. Коломієць); *...Ніжню мову солов'їну Передам у спадок дітям* (Д. Кононенко); *Ти даєш поету дуже крила* (В. Симоненко); *Дай тобі цей меч...* (Леся Українка); *Загубити олівець чи перо для школяра було великим горем...* (М. Потупейко).

В односкладних реченнях знахідний об'єкта стану може також валентно сполучатися з окремими предикативними прислівниками, що виражають: а) емоційний стан, психічні переживання людини: *жалко, жаль*; б) інтелектуальний стан: *відомо, зрозуміло, незрозуміло, ясно*; в) сприймання: *видно, помітно, чутно* та ін. Напр.: *Мені так чомусь було тебе жаль* (О. Гончар); *Для нас усе відомо* (В. Симоненко); *За вікном було видно... місто* (С. Скляренко); *...нас далеко видно* (О. Підсуха); *Чутно тиху розмову закоханих* (А. Головка).

У вторинному відмінковому функціонуванні об'єктне значення знахідного може ускладнюватися семантикою суб'єкта. В українській мові знахідний відмінок обов'язковий при більшості предикатів на *-но, -то*, утворених від перехідних дієслів. Він виражає синкретичне значення об'єкта дії – суб'єкта результативного стану, напр.: *Портрет було закінчено* (З. Тулуб); *... мене засуджено ...* (В. Симоненко); *Асфальт потрощено* (І. Драч); *Міст висаджено в повітря* (О. Гончар). Семантичну неелементарність таких речень засвідчує можливість їх розчленування на елементарні одиниці, пор.: *Греблю захоплено* (О. Гончар) ← *Гребля захоплена + Захопили греблю*.

Знахідний відмінок функціонує при дієсловах фізичної дії, впливу, вжитих у безособовому значенні. У таких реченнях простежуємо спрямованість дії на предмет, хоча орудний інструментального суб'єкта часто лексично не виражений. Напр.: *Їх за якусь хвилину викинуло на поверхню моря* (М. Трублаїні); *Його вбило відразу* (Григорій Тютюнник); *Мартінова аж підкинуло* (З. Тулуб); *Шхуну зойдало все дужче* (М. Трублаїні); *Вовка закотило в лісосмугу* (М. Вінграновський). Іменник (чи його еквіваленти) у знахідному відмінку позначає істоту або предмет, що зазнають впливу ззовні, внаслідок чого перебувають у певному стані. Об'єкт дії і водночас носій стану в знахідному відмінку нейтральний щодо ситуації, у якій він перебуває, остання не залежить від його волі. Напр.: *Шпаргелю зірвало з колоди* (Б. Харчук); *Шхуну зносило до південного берега* (З. Тулуб); *Воза торсонувало в розорі...* (В. Дрозд); *А машину щодалі частіше заносило* (О. Гончар); *“Колумба” відкинуло вбік* (М. Трублаїні). Об'єктна семантика в таких реченнях ускладнена суб'єктним відтінком, тобто знахідний відмінок має синкретичне значення об'єкта дії – суб'єкта стану. Семантичне ускладнення простих речень засвідчує трансформація розчленування: *Мороза ... вбило* (О. Гончар) ← *Мороз був вбитий і Вбили Мороза; ... його прибило хвилею [під верболіз]* (Григорій Тютюнник) ← *Він прибитий і Хвиля прибила його; ... Якіма ... поранило* (В. Дрозд) ← *Яким був поранений і Поранили Якіма*.

Нерідко в українській мові вживаються речення з компонентами в знахідному відмінку, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках з іншими членами речення, напр.: *Сусіди знайшли її вранці непритомну поруч із вбитими* (Р. Федорів). Знахідний відмінок репрезентує складну субстанціальну синтаксему, яка об'єднує в собі об'єктне та суб'єктне значення й утворюється внаслідок злиття в одну конструкцію двох елементарних речень. Пор.: *Сусіди знайшли її непритомну* ← *Сусіди знайшли її + Вона була непритомна*. Стосовно дієслівного предиката дії знахідний вказує на об'єкт дії, щодо прикметникового або дієприкметникового предиката стану (якості) – на суб'єкт стану (якісної ознаки). Знахідний відмінок сполучається з дієсловами, які позначають: а) сприймання, розумову діяльність або стан (*бачити, згадати, знати, пам'ятати, уявити* та ін.); б) виявлення стану (*знайти, застати, виявити* та ін.); в) дію, спрямовану на особу або предмет (*вести, нести, в'язати, залишати, тримати* та ін.). Напр.: *Такою вродливою і такою зажуреною він ніколи не бачив її*

(М. Стельмах); *Я ж пом'ятаю його молодим* (О. Іваненко); *Я застав там товариство розвеселене і безтурботне* (П. Загребельний); *Професора відвезли до лікарні непритомного* (М. Трублаїні). Синкретичний знахідний залежить також від дієслів типу *прохати, просити, кликати, учити* та ін., які у поєднанні з інфінітивом виражають значення адресатного об'єкта дії – потенційного суб'єкта дії. Пор.: *Шмідт запросив нас сідати* (П. Загребельний) ← *Шмідт запросив нас + Ми* сядемо; *Варвара Дмитрівна ... просила Машеньку не кидати Миті* (О. Іваненко) ← *Варвара Дмитрівна ... просила Машеньку + Машенька* не покине Миті; *Професор прохав капітана пароплава дати дозвіл на два квитки...* (М. Трублаїні) ← *Професор прохав капітана пароплава + Капітан* пароплава дасть дозвіл на два квитки.

Висновки. Отже, функція об'єкта дії та стану є первинною семантико-синтаксичною функцією знахідного безприйменникового відмінка, який має типові відмінкові семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні ознаки: субстанціальність, валентний зв'язок із предикатом, пасивність, формально-синтаксичну ознаку центральності. Він входить до відмінкової системи української мови передусім як спеціалізований відмінок об'єкта, як домінанта в об'єктній парадигмі відмінків. У семантично неелементарних конструкціях об'єктна синтаксема в знахідному відмінку ускладнена суб'єктивним значенням.

Література

1. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1971. – 120 с.
2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
3. Вихованець І. Р. Родовий чи знахідний відмінок? / І. Р. Вихованець // Культура слова. – 1989. – Вип. 37. – С. 93–95.
4. Курс сучасної української літературної мови : в 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. шк., 1951. – Т. 2. – 407 с.
5. Мейє А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейє. – М. ; Л., 1938. – 450 с.
6. Межов О. Г. Семантична диференціація об'єктної синтаксеми / О. Г. Межов // Українська мова : наук.-теорет. журн. Ін-ту укр. мови НАН України. – 2005. – № 1. – С. 17–32.
7. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.
8. Тимченко Є. К. Акузатив в українській мові: з української складні / Є. К. Тимченко. – К. : Вид-во УАН, 1928. – 101 с.

Статтю подано до редколегії
16.12.2010 р.